

Любов Струганець

**БОГОСЛОВСЬКА ЛЕКСИКА:
ОСОБЛИВОСТІ КОДИФІКАЦІЇ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ
В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ**

Усі аспекти християнського життя віддзеркалює богословська лексика. Цей сегмент словникового складу української літературної мови номінує дії, процеси, символи, об'єкти, суб'єкти релігійної практики. Як зауважує А. Ковтун, «низка релігійних лексем — це найчастотніші слова української мови, які становлять її кістяк» (Ковтун, 2018: 10). Попри велику увагу мовознавців у час української незалежності до конфесійного стилю загалом і до лексичних одиниць богословської сфери зокрема (дослідження С. Бібли, Н. Пуряєвої, А. Ковтун, О. Ковтунець, Ю. Осінчука, І. Ворони та ін.) досі актуальними залишаються питання диференціації богословської лексики і термінології, розмежування понять «релігійна лексика» / «богословська лексика» / «конфесійна лексика» та ін.; системного аналізу функціонування лексичних одиниць у загальномовному вжитку та своєчасної об'єктивної кодифікації в термінологічних та загальномовних словниках.

Мета нашої розвідки — висвітлити особливості богословської лексики у двох ракурсах: 1) лексикографічному та 2) комунікативно-дискурсивному. Джерельною базою слугували етапні загальномовні словники української мови: «Словарь української мови» (1907–1909 рр.), упорядкований Б. Грінченком (СУМ-Гр); академічний Словник української мови в 11 томах, який вийшов у 1970-1980 рр. (СУМ-11); академічний словник

української мови у 20 томах (СУМ-20, видання якого розпочато з 2010 року; уже опубліковано 14 томів); а також сучасна мовна практика соціуму, зокрема масмедійні тексти.

Незважаючи на те, що богословська лексика корелює з термінами, позаяк номінує релігійно-наукові поняття, для цієї множини словникового складу характерні ознаки, що й для загальноживаних лексичних одиниць (багатозначність, синонімія, антонімія, конотація). Диференціюємо богословську лексику і термінологію таким чином: якщо матеріалом дослідження слугує мова засобів масової інформації або ж загальномовні словники, то об'єкт дослідження — богословська лексика; якщо аналізуємо фаховий текст, тоді об'єктом дослідження постає богословська термінологія.

Специфіку використання термінів «релігійна термінологія», «церковна термінологія», «сакральна термінологія», «богословська термінологія» в сучасній лінгвістиці детально простудіювали О. Кучер та О. Медведь, які зауважують, що мовознавці «...спираються на екстралінгвістичні поняття «релігія», «церква», «сакральне», «богослов'я» тощо. Перераховані терміни належать до релігієзнавства як комплексу академічних дисциплін, що вивчають суспільну природу релігії, а в умовах зрушень, що відбулися протягом останніх десятиліть в українському суспільстві, — богослов'я як окремого учення, що має свій предмет пізнання, хоча й перебуває поза межами академічної науки в її класичному розумінні» (Кучер, Медведь, 2017: 102). У термінологічно-правописному пораднику для богословів та редакторів богословських текстів зазначено, що в християнському вжитку термін «богослов'я» може мати ширше

значення: «наука або мова про Бога на основі Божого об'явлення» або ж вужче — «пізнання Бога у його внутрішньому житті». Терміни «богослов'я» і «теологія» потрактовано як синонімами, оскільки такі терміни вказують на одну дійсність (ТПП).

Богословська лексика як тематична множина словникового складу сучасної української мови широко представлена в етапних загальнономовних словниках, однак кожний історичний період відобразився на якості і повноті кодифікації таких лексичних одиниць.

Словники різних темпоральних зрізів — СУМ-Гр, СУМ-11, СУМ-20 та ін. — фіксують визначальні в християнській вірі слова — *Бог, Христос, дух, хрест, святий*. Ці лексичні одиниці слугували творенню великої кількості дериватів. Лексема *Бог* — початкове слово словотвірного гнізда, маніфестованого номенами *богиня, богувати, божба, божественний, божество, божий, божитися, божитище, божіння, божник, божниця, божничок*, зафіксованих ще в СУМі-Гр. Продуктивним способом творення слів із коренем *-бог-* є основокладання. Це підтверджують композити *богобоязливий, Богоматір, Богородиця, божеволіти, боголюдина, богомільний, богослов, богорівний*.

Потенціал кореня *-свят-* засвідчують лексичні одиниці словотвірного гнізда: *святити, святитель, святиня, свячення, святець, святість, святенник, святенницький, святенність, святенництво, святилище, святці, святоша, святительський, святощі, святки* та ін.

Тематична група богословської лексики, як і система української літературної мови в цілому, упродовж ХХ століття

перебувала під впливом екстралінгвальних чинників, насамперед суспільно-політичних катаклізмів, в епіцентрі яких завжди перебувала Україна. «Комуністичний режим, ворожий Українським Церквам, проводив велику атеїстичну пропаганду. Державна тактика на релігійному полі виявлялась у протиставленні “антинауковій і назадницькій” релігії “наукового” марксистського атеїзму. Жорсткі натиски владних структур, силове втручання у духовну сферу відбилися і на кодифікації лексичних норм української літературної мови» (Струганець, 2002: 290). Лексикографічні видання фіксують відповідні соціальним настроям номени: *атеїзм, атеїст, атеїстка, атеїстичний, антирелігійний, антирелігійник, антиклерикальний, антиклерикалізм, богоборець, богоборство, боговідступний, боговідступництво.*

Окремі кодифіковані лексичні одиниці негативно конотовані, а саме: *церковщина* «релігійно-містичні погляди, вірування й забобони» (СУМ-11). Відповідно до офіційної оцінки релігії частина богословської лексики в СУМі-11 отримала своєрідне тлумачення — оцінні вирази: *Великдень* — «християнське весняне свято, присвячене воскресінню міфічного засновника християнства — Христа» (СУМ-11).

Для позначення статусу богословської лексики в СУМі-11 використано широкий спектр стилістичних ремарок: *церк., рел., заст., книжн.* та ін. Зокрема, марковані позначкою *церк.* (церковне слово, вираз) номени *говіти* «постити і відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді та причастя... // Сповідатися і причащатися...» (СУМ-11), *святвечір* «вечір перед Різдом» (СУМ). До сфери релігії (умовне скорочення *рел.*)

віднесено слова *заповідь* — одне із значень «біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів-повчання морально-побутового характеру» (СУМ-11), *священнодійство* — одне із значень «церковний обряд; відправа, служба» (СУМ-11).

Із стилістичною ремаркою *книжн.* (книжне слово, вираз) кодифіковано лексеми *єдиновірець* «1. Людина однієї з ким-небудь віри, релігії... 2. Прихильник єдиновірства...» (СУМ-11), *обіт* «урочиста обіцянка, зобов'язання (перев. релігійного характеру); клятва» (СУМ-11), *сотворитель* «те саме, що бог» (СУМ-11).

Значна частка богословської лексики тлумачиться в СУМі-11 як застаріла (*заст.*), зокрема: *богобоязливий* «який сліпо вірує у владу бога і церкви, боїться порушувати заповіді так званого святого письма...» (СУМ-11), *Всевишній* «бог» (СУМ-11), *гріховний* «який порушує релігійно-моральні догми, настанови і т. ін. ... // Який виражає схильність до гріхів...» (СУМ-11).

Окремим словам присуджено подвійні вироки — *заст.*, *ірон.* (застаріле слово, іронічне слово) чи навіть *заст.*, *розм.* (застаріле слово; розмовне слово, вираз), *заст.*, *жарт.* (застаріле слово; жартівливе слово, вираз). Наприклад: *богоспасенний* «*заст.*, *ірон.* Який мирно, спокійно існує» (СУМ-11), *Отченаш* «*заст.* 1. *розм.* Молитва у віруючих християн... 2. *жарт.* Мораль, нотація...» (СУМ-11).

Усе ж, незважаючи на упереджене ставлення упорядників СУМа-11 до богословської лексики, що виявилось у лексикографічних дефініціях, у стилістичному маркуванні, номени предметів і понять християнських звичаїв і обрядів уведено до реєстру академічного словника у великому обсязі.

Віддаємо належне скрупульозній роботі лексикографів під час опрацювання багатої скарбниці богословської лексики, добору ілюстративного матеріалу. Найчастіше функціювання богословської лексики підтверджено цитатами з творів Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, Лесі Українки, І. Франка, М. Стельмаха, З. Тулуб.

Проте кожен загальномовний словник не тільки кодифікує лексичні одиниці різних тематичних груп, але й віддзеркалює розвиток літературної мови на певному історичному зрізі, відображає самобутність національної мови, опосередковано відбиває рівень суспільної свідомості етносу. У сучасних умовах значення лексикографічної продукції стає дедалі вагомим, оскільки в інформаційну епоху від розвитку національних мовних ресурсів істотно залежить стан безпеки держави та її інформаційний суверенітет. З 2010 року розпочато видання академічного Словника української мови у 20-ти томах (СУМ-20). Словник став воістину одухотвореним передусім завдяки представленню контекстної основи, лексики та фразеології Святого Письма. Значення та авторитет цього джерела переоцінити неможливо. Для залучення богословської лексики створено автоматизований конкорданс, який базується на цитованому тексті Біблії у перекладі І. Огієнка, та комп'ютерну інструментальну лексикографічну систему «Біблійний СУМ». Загалом у СУМі-20 змінено дефініції багатьох слів цього тематичного угруповання, уведено нові лексеми, розширено семантичну структуру слів, змінено стилістичні ремарки, зафіксовано біблійну фразеологію, уведено ілюстративний

матеріал із Біблії (Струганець, 2011). Наприклад, лексикографічна стаття до слова *Бог* відображає різні види змін, здійснених укладачами СУМа-20. Порівняймо тлумачення значень лексеми *Бог* у СУМі-11 та СУМі-20:

БОГ, рідко **БІГ**, бога, *чол.* У релігійних віруваннях — уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей... // *чого, перен.* Найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь... (СУМ-11).

БОГ, рідко **БІГ**, *ч. 1. род.* Бога, бібл. (з великої літери). Творець і володар Всесвіту, усього суцього, який керує світом... 2. *род.* бога. Згідно з політеїстичними віруваннями кожна з кількох або багатьох безсмертних істот, наділених надприродною могутністю, які зазвичай є предметом поклоніння... 3. *тільки мн., заст.* Зображення Бога чи церковних святих; ікони, образи... (СУМ-20).

Як бачимо, у СУМі-11 лексема *Бог* — моносемант із переносним мікрозначенням, а в СУМі-20 — полісемант із третім лексико-семантичним варіантом переносного характеру. У двох академічних словниках зафіксовано численні усталені словосполучення з лексемою *Бог*, зокрема фразеологічні одиниці, як-от у СУМі-20 (загалом 35 словосполучень із багатьма варіантними реалізаціями). Наприклад: **Бачить Бог** — уживається як запевнення в правдивості висловленого; справді, дійсно. **Бог (Господь) зна що [таке]**: а) уживається для вираження здивування, обурення, невдоволення і т. ін. б) нісенітниця, дурниця. **Бог (Господь) милував / помилував кого і без дод.** — кому-небудь пощастило уникнути чогось неприємного, небажаного; все обійшлося. **Бог (Господь) несе /**

приніс кого і без дод. — хто-небудь з'являється, приходить, приїздить (перев. несподівано). **Бог (Господь) привів** кому, кого і без дод. — судилося, довелося, пощастило (СУМ-20).

Звернімо увагу і на джерела ілюстративного матеріалу в словниковій статті. Це Біблія, твори відомих письменників, науково-популярна література та ін.: *На початку Бог створив небо та землю* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Боже великий, єдиний, Нам Україну храни, Волі і світу промінням Ти її осіни* (О. Кониський); *Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив, Та там, де треба, — я тверда й сувора* (О. Теліга); *Тато молиться Богу, Тужить мама...* (В. Стус); *У розмові з Богом, з іконами мої мама знаходили умиротворення і спокій* (Р. Федорів); *На Слобожанщині обряд розговіння відбувається так. Вся сім'я стає перед образами і молиться Богові* (з наук.-попул. літ.); *Мене завжди цікавила істина, і я самотужки прийшов до розуміння, що істина — це Бог* (з публіц. літ.); *Бог перебуває у людині, живе в ній; а людина живе в Богові і Богом* (із журн.) (СУМ-20). У передмові до 20-томника зазначено, що «завдяки наявності біблійних значень Словник, а разом з тим і мова отримують інший, вищий комунікативний рівень, на якому Бог спілкується з людьми через Своє Слово — Біблію» (СУМ-20, I, 2010: 26).

У процесі тривалого функціонування, часто всупереч несприятливим умовам, частина богословської лексики за межами конфесійного стилю розвинула переносні значення. Пор.: *проповідник* — у прямому значенні «той, хто проповідує, поширює яке-небудь віровчення» і переносно — «той, хто проповідує, пропагує які-небудь погляди, ідеї і т. ін.» (СУМ-11); *псалом* — «релігійна пісня, молитва, що як складова частина

входить у псалтир» і переносно — «захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн» (СУМ-11); *священнодіяти* — «здійснювати церковний обряд; відправляти, служити» і переносно — «виконувати яку-небудь справу особливо урочисто й поважно, як обряд» (СУМ-11).

У сучасній дискурсивній практиці богословська лексика розширює сферу свого функціонування, активно використовується в масмедійних текстах (для висвітлення війни, аналізу історичної, екологічної, освітньої, спортивної проблематики).

У період повномасштабного вторгнення рф в Україну аналіз богословської лексики в комунікативно-дискурсивному ракурсі слугує підставою для констатації, що найвищий функційний потенціал засвідчують лексичні одиниці *ангел / янгол, рай, пекло, Голгофа, апокаліпсис*, які вжито з такими переносними конотованими значеннями:

- *ангел / янгол* «захисник або заступник; хранитель, охоронець» (*Українські капелани, ніби земні ангели-охоронці, на сторожі людяності серед жахів війни* (armyinform.com.ua, 25.10.2022); *Українські лікарі — янголи-охоронці на війні* (ukrinform.ua, 29.12.2022);

- *рай* «чудове, спокійне, щасливе життя» («*Те, що ми побачили, для нас це рай*»: як Дніпро стало прихистком для українців, які рятуються від війни (milukraine.net, 7.07.2022);

- *пекло* «тяжкий душевний стан, моральні муки» (*Пекло на Сумщині. Як люди тікають з прикордоння* (bbc.com, 23.03.2024);

- *Голгофа* «місце страждання» (*Маршалок Польського Сейму Томаш Гродзький поділився: «Сказати, що ми вражені*

побаченим, то не сказати нічого. Я — лікар. У Бучі, під час відвідування братської могили вбитих російськими окупантами мирних мешканців, мене вразив той запах мертвих тіл... То є **Голгофа XXI століття!** Якщо хтось каже, що це якась штучна постановка, то нехай сюди приїдуть і побачать ці жахіття. Масштаб знищеного варварами мирного населення, що вбивали жінок і дітей, неможливо зрозуміти (golos.com.ua, 14.04.2022);

- апокаліпсис «що-небудь катастрофічне для світу, цивілізації» (Екологічний **апокаліпсис** і війна Заходу з росією: як глобальний конфлікт спровокує погіршення клімату (tsn.ua, 31.01.2024).

Уже давно стала узуальною фразеологічна сполука **нести (класти) / принести (покласти) що на вівар чого** з відтінком урочистости та зі значенням «жертвувати чим-небудь, самовіддано працювати в ім'я чогось» (gogoh.pp.ua). У масмедіа спостерігаємо контекстуальні реалізації з антонімією семантикою: **на вівар Перемоги — на вівар війни: Подвиг і жертви Героїв, принесені на вівар Перемоги, безсмертні** (golos.com.ua, 26.08. 2022); **Через відчай путін готовий покласти людей на вівар війни...** (lb.ua, 17.01.2023).

У наведених контекстах спостерігаємо семантичну пластичність богословської лексики. На основі переносно-образних значень відображено трагічні сторінки нашого сьогодення.

Загалом тематична множина богословської лексики в сучасній українській літературній мові є відкритим об'єднанням. Його динаміка (утворення нових слів, значень, фразеологічних одиниць) зумовлена самим характером номінацій, їх функційним

навантаженням — служити позначенню водночас понять, предметів важливої для кожного християнина сфери духовного життя і реалій сучасного світу. Осмислити глибину Божого слова допомагає богословська лексика, її своєчасна та об'єктивна кодифікація в лексикографічних працях.

ЛІТЕРАТУРА

Ковтун А. А. Семантична деривація в релігійній лексиці української мови: монографія. Чернівці: Технодрук, 2018. 528 с.

Кучер О. М., Медведь О. В. До використання терміна «конфесійно-богословська термінологія». *Гуманітарний часопис*. 2017. № 3/4. С. 101–104.

Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Тернопіль: Астон, 2002. 352 с.

Струганець Л. Словник української мови у 20-ти т.: рецензія. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2011. Вип. 1 (20) 2011. С. 234–239.

СУМ-11 — Словник української мови: в 11-ти т. / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. URL: <https://sum.in.ua/>

СУМ-20 — Словник української мови: у 20-ти т. / гол. наук. ред. В. М. Русанівський; наук. керівник проєкту В. А. Широков. Київ: Наук. думка, 2010–2023. Т. 1–14. URL: <https://sum20ua.com/>

СУМ-Гр — Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. Т. 1–4. Київ: Довіра — Рідна мова, 1996. URL: <http://hrinchenko.com/>

ТПШ — Термінологічно-правописний poradnyk для богословів та редакторів богословських текстів. URL: <http://poradnyk.ucu.edu.ua/theological-comments/theology/>

Галина Груць

ЛИСТИ Г. СКОВОРОДИ М. КОВАЛИНСЬКОМУ: СПРОБА ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Постать Г. Сковороди настільки переростає всіх попередників і сучасників, що діяльність, система поглядів та їх практичне перетворення становлять окреме, неповторне й оригінальне явище всього українського просвітництва. В основі філософсько-етичної системи видатного мислителя лежить концепція «трьох світів» і «двох натур». Три світи Г. Сковороди — це всесвіт (макросвіт), людина (мікросвіт) і Біблія (символічний світ), що пов'язує два перших. Кожен із світів виявляється у двох натурах, має подвійну природу зовнішню (видиму) і внутрішню (приховану). Зовнішня природа — матеріальна, внутрішня — духовна, ідеальна. Зовнішньою природою світів є матерія для Всесвіту, тіло для людини і Біблія для символічного світу. Внутрішньою натурою для макросвіту є невидимий, нетлінний дух, тобто Бог, для мікросвіту — людський дух. Приховані за символічною формою образи справжніх людських стосунків становлять внутрішню природу символічного світу.

Головними ж роздумами Г. Сковороди як творчої особистості були роздуми про щастя людини й шляхи його досягнення. Філософ уважав, що щастя не тільки поруч із